

УДК 341.34:355.257.7

М.В. Грушко,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія»

ІНСТИТУТ ВОЄННОГО ПОЛОНУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ВІД «МОНОНОРМ» ДО ПРАВОВИХ НОРМ

Анотація. Статтю присвячено становленню правил поведження з військовополоненими та розкриттю особливостей розвитку інституту воєнного полону в період від так званих «мононом» до правових норм. Досліджено існуюча в стародавній період тенденція щодо обмеження дії правил війни стосовно полону до окремої групи осіб.

Ключові слова: міжнародне право, концепція «мононом», звичай, полон, військовополонені.

Постановка проблеми. Війни та їх наслідки нерозривно пов'язані з історією людства. Саме війни ставали каталізатором створення не лише нових галузей та інститутів договірної міжнародного права, а й інститутів права війни. А враховуючи, що закони війни складають ядро міжнародного права, то питання історії виникнення права війни має коріння у далекому минулому. Тому дослідження становлення та розвитку правил поведження з військовополоненими, які інституалізувалися, є важливим.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На питання зародження у стародавній період міжнародно-правових норм, які регулювали ведення війни, а також на окремі аспекти поведження з військовополоненими, звертали увагу у своїх працях О.В. Буткевич, А.І. Дмитрієв, Ю.А. Дмитрієва, О.В. Задорожній, В.І. Дяченко, Ж. Дрейпер, В.А. Незабітовський, Ж. Пікте, С. Нахлік, Х-П. Гассер, В.А. Улянницький, В.Х. Ярмакі. Проте

питанню становленню воєнного полону як інституту міжнародного права не було приділено достатньої уваги, що й зумовило необхідність проведення даного дослідження.

Метою статті є дослідження становлення та розвитку правил поведження з військовополоненими та виявлення особливостей формування інституту воєнного полону як структурної складової системи міжнародного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як слушно зауважив Ж. Дрейпер, війни є однією з найдавніших форм колективної діяльності людей [1, с. 101]. Тому історія війни розвивалася разом з цивілізацією. Починаючи вже з давніх часів були закладені перші підвалини такого інституту міжнародного права як воєнний полон. Г. Мен розвиває думку про важливість дослідження первісної історії становлення права війни на прикладі інституту військовополонених та наполягає на тому, що статус таких осіб почав складатися саме у

давній період, та вирізнявся у деяких регіонах більшою гуманністю та урегульованістю [2, р. 12].

На думку деяких істориків, зокрема В. Левикіна, правовий режим воєнного полону виник настільки давно, що встановити хронологічні рамки неможливо [3, с. 70]. Тому доцільно вивчити не лише історію становлення міжнародно-правових норм, що регулюють режим військовополонених, а й передісторію формування цих норм у додержавний період.

Як відомо, виокремлюють додержавний і державний етапи міжнародних відносин [4, с. 28-30, с. 53]. У період первісно-племінного ладу між окремими племенами відбувалися збройні сутички з метою розширення території, недостатньої для забезпечення того або іншого людського співтовариства необхідними харчовими ресурсами. Зародження міжнародно-правових норм, зокрема тих, які регулюють відносини під час війн, почалося саме у давні, додержавні часи.

На етапі сегментарних племен можна виявити «паростки» майбутніх правових і державних компонентів, що створили передумови характерних рис та особливостей відносин наступних історичних періодів. Особливості регулювання первісними суспільствами цього етапу відносин війни залежали від релігійних вірувань, інстинкту виживання, звичаю, моралі, магії, вони зокрема сприяли і виникненню традицій, обрядів, що були прообразом правових норм [4, с. 123; 5, с. 52-56]. На ранніх стадіях розвитку людства збройні сутички становили елемент архаїчної культури, а для права — це етап примітивного синкретичного права війни.

Тому можна стверджувати, що т.зв. «мононорми», які регулювали відносини під час війни, є першими

спробами регламентації поведінки воюючих сторін, прообразом та попередником міжнародних і міжнародно-правових норм. Відзначимо, що характерною рисою міжплемінних стосунків була їх персоніфікація. Вони будувалися і оформлялися як стосунки між вождями, хоча реально йшлося про міжплемінні зв'язки. Усі сусідні племена визнавалися ворогами і не могли розраховувати на гуманне відношення до них. У цей період діяв принцип фізичної сили як керівна основа всіх міжплемінних відносин. З цього випливає, що у первісному суспільстві захоплені в полон розглядалися як вороги.

З розвитком виробничих стосунків змінювалося і відношення до полонених. Вони отримували певну економічну цінність, зокрема їм зберігали життя і, перетворюючи на рабів, експлуатували. Втеча полонених, їх приховування правителями інших держав або відмова видавати втікачів часто були приводом для початку збройних конфліктів. Зароджується ідея «гуманного» відношення до полонених — їм воляють зберігати життя в обмін на працю.

Розглядаючи формування міжнародних норм, що регулюють питання воєнного полону у стародавній період, слід враховувати, що правові норми до формування універсального міжнародного права були зумовлені регіональними та цивілізаційними особливостями. А тому варто відзначити певні регіональні відмінності правил війни, які визначалися соціально-економічними, культурними та релігійними традиціями.

На думку Л. Сивко, відомі нам норми, які стосуються ведення війн у різних регіонах світу у давніх цивілізаціях, є не більше ніж виявом «релігії та моральності» [5, с. 53], але саме в цих регіонах відбувається становлення

перших міжнародно-правових норм та інститутів у Стародавньому світі [4, с. 8], зокрема і щодо питань поводження з полоненими.

У праві війни Ассирії розрізняли поняття завойовницької війни та карального походу з відповідним статусом та відношенням до ворогуючої сторони. Каральні походи відрізнялися негуманним поводженням з ворогами та полоненими (до них могли застосовувати катування, наругу над тілами померлих, що мали характер своєрідного покарання).

На думку С.В. Вісваната, саме у Давній Індії зароджувався поділ на комбатантів і некомбатантів, та починала формуватися концепція особливої категорії осіб — жертв війни [6, р. 132-133]. За звичаями (традиціями) народів Індії, військовополоненим зберігалось життя та засуджувалося насилля щодо них. Наприклад, у давньоіндійському історичному пам'ятнику — Законах Ману — разом з положеннями про способи ведення війни встановлювалися суворі обмеження воєнного насильства: заборона вживати отруєну зброю, вбивати обеззброєного полоненого, який просить зберегти йому життя, поранених; переможець зобов'язувався бути стриманим по відношенню до переможеного: «Нехай не вбиває ні того, що зійшов на землю (якщо сам залишився на колісниці), ні того, який склав руки (з благанням про пощаду) ... того, що говорить «я твій» (VI.9). Ні сплячого, ні того, у якого немає кольчуги, ні обеззброєного, такого, що ні б'ється» [7, с. 62]. Такі самі приписи містяться в багатьох інших релігійних, юридичних та політичних текстах Індії, таких як Дхарма-шастрі, Пурані, Упанишаді.

Договори ближньосхідного регіону передбачають досить гуманне відношення до полонених: «якщо полонений

з моєї країни в твою...він є вільним. Якщо це полонений, який звільнений, ти не схопиш його і не видаєш його мені» (договір правителя Аллаха Нікеппи і правителя Туніса Ір-Іма) [8, с. 508]. В Японії в 200 р. н. е. імператриця Дзингу заборонила під час конфлікту в Кореї вбивати полонених [9, с. 42]. В африканських народів поведінка з полоненими залежала перш за все від родових настанов, етнічних традицій: у одних племен полонених перетворювали на рабів, у інших звільняли за викуп, у третіх — позбавляли життя, незважаючи на загальне гуманне правило збереження життя полоненим. У Східній Африці прислів'я народностей банту звучить так: «Бий, але не вбивай!» [9, с. 43]. У народності пулар, які проживали на території сучасної Мавританії і Сенегалу, існував «подвійний стандарт» у ставленні до захоплених у полон: вояків із благородної касты («*toroodbe*»), які прийняли іслам, не вважали бранцями, не допускали і думки про перетворення їх на рабів, з ними поводилися більш милосердно, ніж з іншими. Інших чекала доля відповідно до їх місця у суспільній ієрархії. Звільнення полонених також зумовлювалося соціальним станом. Представників знаті і мусульман звільняли по обміну чи за викуп, а інших, як правило, залишали у полоні (в рабстві).

Цей короткий історичний огляд ілюструє, що в давніх цивілізаціях Азії, Європи та Африки уже формувалися моральні та етичні норми, які визначили розвиток інституту воєнного полону в міжнародному праві. Це дозволяє стверджувати про формування перших правил гуманного поводження з полоненими ще в древні часи.

Античний період відрізняється від давніх часів якістю та обсягом регулювання поводження з полоненими.

При цьому грецький і римський етапи мають свої особливості. Так, древні греки не розглядали війну як нормальний стан міждержавних відносин. Історичні джерела свідчать, що в Давній Греції заборонялось вбивати супротивника, який знімає шолом, показуючи цим, що здається [10, с. 20]. Захоплені під час війни підлягали обміну або викупу, в крайньому разі їх перетворювали на рабів. Як зазначає відомий фахівець з МГП Ж.Ж. Пікте, військовополонених перетворювали на рабів за звичаями того часу [11, с. 16]. Водночас греки не знали режиму воєнного полону. Переможець у війні ставав не лише господарем життя, але й майна переможеного.

Пам'ятники V ст. до н.е. свідчать про те, що в цей час уже була відома практика обміну полоненими. Нікіев мир, укладений між Афінами і Спартою в 421 р. до н. е., зобов'язав афінян повернути «всіх лакедемонських громадян, що знаходяться в ув'язненні в Афінах або в будь-якій іншій частині Афіньської держави, а рівно і всіх союзників», а лакедемонянам повернути всіх афінян і їх союзників [12, с. 45].

Характерною рисою римського суспільства було важке становище полонених, якими ставали усі особи, захоплені на ворожій території. Прикладом може слугувати практика використання полонених в гладіаторських боях, яка існувала в Стародавньому Римі. Війна розглядалася римлянами як виконання волі богів, війни велися ними без будь-яких правових обмежень. Політика ведення війни була «безжалісна і віроломна», в Римі діяв принцип «*inter arma silent leges*» (коли говорить зброя, закони мовчать), що й забезпечувало Риму його могутність. Деякі вчені вважали, що саме «римське міжнародне право виникло першовсім як право війни». Завойовані

міста, їх мешканці та їх майно визнавалися здобиччю переможців, а переможених убивали або продавали в рабство. Закони XII таблиць проголошують: «щодо ворога допустимо все» [13, с. 11]. Ж.Ж. Пікте наголошує на практичній відсутності прагнення до гуманізації війни в античних римлян. У Стародавньому Римі, на його думку, спостерігався вражаючий незбіг між правовою доктриною (котра встановлювала вимогу гуманного поводження з ворогом) та воєнною практикою [11, с. 18].

Це дозволяє дійти висновків, що, по-перше, у стародавній період закріплюються правові норми, зумовлені релігійними та моральними постулатами, які регулювали деякі питання поведінки під час війни. Норми щодо поводження з полоненими виникали й формувались у певних регіонах, і були залежні від соціально-економічних, культурних та релігійних традицій [8, с. 78; 82]. По-друге, існувала тенденція щодо обмеження дії правил війни стосовно полону до окремої групи осіб (за національною чи соціальною ознакою). По-третє, правовому регулюванню поводження з полоненими, як і праву війни того періоду загалом, була властива тенденція, за якою набувши державного формального встановлення (у формі закону), право трансформувалося у закон за формою, але часто не за регулятивною сутністю [8, с. 26]. Грунтуючись на проведеному аналізі, можна твердити, що правові норми, які регулюють поводження з полоненими, мають давні коріння та генетичний зв'язок з нормами поводження з полоненими у первіснообщинних племен.

В умовах феодалізму з характерними для нього війнами «всіх проти всіх», які були особливо властивими ранньофеодальному періоду, стано-

вище військовополонених практично не зазнало змін. Вони залишалися об'єктом проявів жорстокості з боку воюючих. Підтвердженням цього була ситуація на феодалному Заході (там війна була приватною справою), де полонених, якщо їх не страчували відразу, перетворювали в рабів [14, с. 152]. Нові центри міжнародного життя (Візантія, Арабський халіфат, Західна Європа) керувалися переважно тими ж правилами ведення війни, що й в давнину.

Середньовіччя можна вважати епохою перших проблисків сучасних принципів права війни. Саме тоді спостерігається деякий прогрес у розвитку гуманітарних ідей, що стосуються пом'якшення жорстокості війни щодо військовополонених. Причиною були теологічні погляди (християнства та ісламу) та лицарство. Склалися неписані домовленості між воюючими сторонами, які, на нашу думку, є перехідною фазою від моральних правил до правових норм. Головним надбанням цього періоду стало започаткування морально-релігійних кодексів професійного вояка — лицарських правил ведення війни. О.В. Буткевич визначає, що особливістю періоду Середньовіччя став саме інститут лицарства, яке в питаннях законів та звичаїв війни зумовило певну систематизацію [8, с. 370].

Відмінність у режимі воєнного полону при феодалізмі, порівняно з античністю, полягає у тому, що система перетворення полонених у рабів поступово замінюється системою викупу полонених, тобто вони стають суттєвою матеріальною цінністю. Так, лицар, взятий у полон у бою, мусить виплатити обумовлений викуп або ж у визначений день повернутись до тюрми, бо інакше він був би оголошений безчесним і підступним [15,

с. 82]. Величезний викуп платився у разі полонення персон королівської крові. Стосовно лицарів та великих сюзеренів були чинні норми кодексу честі. Захопленому в полон дворянинові як особі благородного походження і християнинові надавалось право на життя, а з полону він міг бути викуплений [14, с. 152].

Моральний кодекс Бусідо, який отримав розвиток з XII ст. в Японії та Китаї, покладав на військовий прошарок — воїнів-бусі — певні моральні обов'язки. Незважаючи на це, до військовополонених ставився переважно зневажливо [8, с. 31].

Інститут викупу полонених був відомий і в Київській Русі. Так, в договорах князів Олега та Ігоря з Візантією 911 та 944 рр. передбачався викуп військовополонених як руськими, так і греками, до того ж при викупі враховувались індивідуальні особливості полонених. Так, за молодого воїна платили 10 золотників, за старого ратника — 5 [16, с. 12-13].

Для середньовіччя характерним є становлення обмінної системи. Так, відомі договори між руськими князівствами щодо обміну полоненими. Угода між Росією і Кримським ханством щодо розміну військовополоненими 1473 р. [17, с. 9-12], Договір 1557 р. між Росією і Швецією щодо обміну військовополоненими [18, с. 17-20] регулювали питання щодо видачі полонених без викупу. Це підтверджує виникнення саме договірних міжнародно-правових норм, які встановлювали порядок обміну полоненими.

Полонених утримували за рахунок переможця. Але часто після завершення війни сторони компенсували одна одній ці витрати (відомі в міжнародному праві як контрибуція). Звичним явищем було тримання полонених у «становищі арештанта, в

загальних з останніми тюрмах» [19, с. 11].

Саме цей період став переломним у поведженні з військовополоненими та сутності воєнного полону. По-перше, спостерігається розвиток гуманітарних правил щодо полону шляхом неписаних домовленостей між воюючими сторонами, що привело до започаткування морально-релігійних кодексів професійного вояка — лицарських правил ведення війни. По-друге, система перетворення полонених на рабів в античності поступово замінюється системою викупу полонених та встановлення обмінної системи. По-третє, ідеї християнської моралі та лицарства вплинули на формування перших міжнародних угод, якими закладався інститут захисту військовополонених. Період середньовіччя варто розглядати як перехідну фазу від моральних та етичних правил до правових норм.

Із закінченням міжусобних воєн та посиленням державності в XVI і XVII ст.ст., гуманізація війни набуває більш загального характеру, змінюється ставлення до характеру війни, що не могло не вплинути на розвиток воєнного полону. Виходячи з основного положення, що «війну ведуть держави, а не приватні особи», а взятий в полон та обеззброєний неприятель не є більше об'єктом війни, вчення про воєнний полон змінилося, військовополонений перестав бути законним об'єктом насилля.

У XVI ст. виникає система «картелів та капітуляцій» між командуючими супротивних сторін. «Картелі» — це угоди про обмін полоненими. Відомий один з таких картелів — Договір про дружбу та мир, укладений між Фрідріхом Великим і Бенджаміном Франкліном 1785 р., який Ж.Ж. Пікте називав «зразком здорового глузду та помірності» [11, с. 30]. Договір включав навіть право

військовополонених на те, щоб особа, яка користується довірою, могла відвудувати їх та полегшувати долю.

Підсумовуючи, варто відзначити, що упродовж усієї історії людства спостерігається еволюція гуманного ставлення до військовополонених та їх захисту. Не останню роль при цьому відіграла релігія, яка історично тісно переплітається з МГП. Релігійні постулати були обов'язковими для виконання через віру в те, що вони впливають із божого веління, часто вони закликали до гуманності, терпимості та відмови від надмірної жорстокості.

Вивчення античного періоду розвитку міжнародного права дає змогу визначити характерні для кожного періоду особливості поведження з військовополоненими, а також окреслити закономірності формування інституту воєнного полону. На початку становлення інституту полону особливе місце займав звичай, що безумовно був головним джерелом права. Особливістю стародавнього періоду є феномен паралельного виникнення правового регулювання воєнного полону в різних регіонах світу. Як і міжнародне право загалом, норми гуманітарного права, зокрема і норми інституту полону мали морально-звичаєвий характер. Для середньовіччя характерним є становлення викупної та обмінної системи, які зробили свій внесок у розвиток гуманітарних ідей про пом'якшення жорстокості війни щодо військовополонених. Починаючи з XVI ст. гуманізація війни набуває більш загального характеру та розвивається в двосторонніх міжнародних угодах. На місце окремих договірних норм XVIII ст. у другій половині XIX ст. приходять прогресивна кодифікація відносин воюючих держав, уряди яких надали юридичної сили нормам у сфері захисту військовополонених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дрейпер Ж. Развитие международного гуманитарного права / Ж. Дрейпер // Международное гуманитарное право. — М. : МККК, 1993. — С. 101-135.
2. Maine H. International law: A series of lectures delivered before the University of Cambridge 1887: The Whewell Lectures / H. Maine. — London: Jhon Murray, Albemarle Street, 1888. — 234 p.
3. Левикін В. Правовий режим військового полону в Радянському Союзі у 40-50-х роках ХХ століття / В. Левикін // Університет. — 2006. — № 6. — С. 70-76.
4. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу / О.В. Буткевич. — К. : Видавництво Україна, 2004. — 863 с.
5. Сивко Л. Міжнародне гуманітарне право та релігії світу: *contra spem spero* / Л. Сивко // Український часопис міжнародного права. — 2006. — № 2. — С. 52-56.
6. Viswanatha S.V. International Law in Ancient India / S.V. Viswanatha. — Longmans : Green&Co, 1925. — 214 p.
7. Горовцев А.М. Законы войны (война и право) / А.М. Горовцев. — Спб., 1915. — 125 с.
8. Буткевич О.В. У истоков международного права / О.В. Буткевич. — СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. — 881 с.
9. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета / Э. Давид. — М. : МККК, 2011. — 1144 с.
10. Волох Е. Некоторые аспекты правового статуса военнопленных в международных конфликтах / Е. Волох // Зарубежное военное обозрение. — 2005. — № 4. — С. 20-25.
11. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права / Ж. Пикте. — 2-е изд., испр. — М. : Международный Комитет Красного Креста, 2001. — 112 с.
12. История дипломатии / под ред. В.П. Потемкина ; сост. С.В. Бахрушин и др. — М. : Соцэкгиз, 1941. — Т. 1. — 566 с.
13. Борисова Н.Е. История источников римского права / Н.Е. Борисова, А.Н. Хорошилов. — М. : Изд-во МГСУ «Союз», 1999. — 257 с.
14. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право : учебник / О.И. Тиунов. — 2-е изд., перераб. — М. : Норма, 2009. — 336 с.
15. Репецкий В.М. Міжнародне гуманітарне право : підручник / В.М. Репецкий, В.М. Лисик. — К. : Знання, 2007. — 467 с.
16. Памятники русского права / под ред. С.В. Юшкова. Вып. I: Памятники права Киевского государства X—XII вв. / А.А. Зимин. — М. : Госюриздат, 1952. — С. 12—13.
17. Гессен Ю.И. Военнопленные в России с древних времен / Ю.И. Гессен. — Пг., 1918. — Вып. 1. Выкуп пленных. — 84 с.
18. Лохвицкий А.В. О пленных по древнему русскому праву (XV, XVI, XVII века) [Электронный ресурс] / А.В. Лохвицкий. — М. : Университетская полиграфия, 1855. — 107 с. — Режим доступа: <http://www.knigafund.ru/books/117967>
19. Гинзбург-Гальперина Е. Мировая война и судьба международного права / Е. Гинзбург-Гальперина. — Петроград : [Тип. Т-ва А.С. Суворина «Новое Время»], 1916. — 64 с.

Грушко М.

Институт военного плена в международном праве: от «мононорм» к правовым нормам.

Аннотация. Статья посвящена становлению правил обращения с военнопленными и раскрытию особенностей развития института военного плена в период от так называемых «мононорм» к правовым нормам. Исследована существующая в древний период тенденция ограничения действия правил войны относительно плена к отдельной группе лиц.

Ключевые слова: международное право, концепция «мононорм», обычай, плен, военнопленные

M. Grushko

Institute of military captivity in international law from “monorules” to the law.

Summary. The article is devoted to the formation of rules for the treatment of prisoners of war and the disclosure of the peculiarities of the development of the institution of military captivity in the period from so-called “mononorms” to legal norms. The existing tendency in the ancient period of restriction of the rules of war regarding captivity to a separate group of persons was investigated.

Keywords: international law, mononorm concept, custom, captivity, prisoners of war.

